

नेपाली दलित समुदायका समस्या र साहित्यमा दलितदृष्टि

रम्भा अधिकारी अर्याल

उपप्राध्यापक : नेपाली विभाग

नेसंवि, जनता विद्यापीठ, बिजौरी, दाङ, नेपाल

Email : rambha.aryal@nsu.edu.np

<https://doi.org/10.3126/haimaprabha.v21i01.44866>

लेखसार

वर्णाश्रम व्यवस्थाभित्र लामो समयदेखि उत्पीडनमा पारिएको, दबाउँदै आइएको वा दबिएको समुदायलाई बुझाउने शब्दका रूपमा 'दलित' शब्द प्रचलित छ। यद्यपि यस शब्दसँग मिल्दाजुल्दा केही शब्दहरू वेद, उपनिषद्, ब्राह्मणग्रन्थ, स्मृतिग्रन्थ र पुराणहरूमा पाइन्छन्। नेपाली दलितहरूले आर्थिक क्षेत्रका समस्या, राजनीतिक-प्रशासनिक क्षेत्रका समस्या र सामाजिक-सांस्कृतिक क्षेत्रका समस्या गरी मूलतः तीनवटा विषयक्षेत्रसँग सम्बन्धित समस्याहरू भोगिरहेका छन्। यी समस्यालाई नीतिगत र धारणागत गरी दुई वर्गमा विभाजित गर्न सकिन्छ। प्रस्तुत लेखमा यिनै समस्यालाई नेपाली साहित्यका विभिन्न विधामा केकसरी चित्रण गरिएको छ भन्ने सन्दर्भलाई सङ्क्षिप्त रूपमा केलाइएको छ। प्रस्तुत लेख गुणात्मक अध्ययन पद्धतिमा आधारित छ। यस अध्ययनबाट नेपाली साहित्यअन्तर्गतका विभिन्न विधा, विशेषगरी फुटकर कविता, गीत, गीतिनाटक, कथा, उपन्यास र निबन्ध विधामा दलित समस्याको सामान्य उठान गरिएको देखियो। यीमध्ये उपन्यास, कथा र कविता विधामा दलित विषयक सन्दर्भको विशेष उपस्थिति रहेको देखिन्छ।

शब्दकुञ्जी

दलित, दासयुग, वर्णव्यवस्था, कर्मशील, छुवाछुत।

विषयप्रवेश

'दलित' शब्दको सामान्य अर्थ दलिएको वा उत्पीडनमा परेको भन्ने भए पनि यो शब्द आधुनिक विकास अवधारणा अझ भनौं विकासको अधिकारमुखी चिन्तन अस्तित्वमा आएपछि प्रचलित वा प्रचारित भएको हो। वैदिक कालमा र त्यसपछिका उपनिषद् एवम् ब्राह्मण ग्रन्थमा 'दलित' शब्दकै समानार्थी रूपमा 'शूद्र' शब्द प्रचलित रहेको पाइन्छ। स्मृतिकाल र पौराणिक कालमा आइपुगेपछि 'दलित' अभिप्राय बुझाउने 'चाण्डाल', 'पापयोनि' र 'अस्पृश्य' जस्ता शब्द प्रचलित रहेको पाइन्छ। लोकव्यवहारमा दलितलाई बुझाउन 'अछुत', 'पउनी', 'तल्लो जात' आदि शब्द प्रयोग गरिएको पाइन्छ। सामाजिक शोषणको प्रक्रिया दासयुगबाट प्रारम्भ भयो र दासयुगीन समाजमै अस्पृश्य वर्णका रूपमा शूद्र वर्णको जन्म भयो। यसरी समाजमा जुन वर्ण वा जातलाई दलन गरिन्छ, त्यो वर्ण वा जात 'दलित' हुन पुग्यो। लामो समयदेखि दबिएको र पछि पारिएको समुदायका रूपमा 'दलित' समुदायको परिचय विकसित भएको पाइन्छ। दलितहरू हाम्रै समाज र संस्कृतिका उपज भएकाले उनीहरूसँग सम्बन्धित विभिन्न पक्षहरू साहित्यमा समेत अभिव्यक्त र चित्रित हुनु स्वाभाविकै हो। यसै मान्यतामा आधारित रही नेपाली साहित्यमा दलितहरूप्रति केकस्तो दृष्टिकोण प्रकटित छ भन्ने कुरा

प्रस्तुत आलेखको विषय हो ।

अध्ययनको प्राज्ञिक जिज्ञासा

नेपाली साहित्यका विभिन्न विधामा दलितसन्दर्भको उपस्थितिको पर्यवेक्षण गर्ने क्रममा यो लेख निर्मित भएको छ । यही पर्यवेक्षणका क्रममा यस अनुसन्धानमूलक लेखमा निम्नानुसारका विशिष्टीकृत समस्याहरूको उत्तर खोज्ने प्रयास गरिएको छ :

- (क) नेपाली दलित वर्गका समस्या र सरोकार केकस्ता छन् ?
- (ख) नेपाली साहित्यमा दलित सन्दर्भ केकसरी प्रतिबिम्बित छ ?

अध्ययनको उद्देश्य

- (क) नेपाली दलित वर्गका समस्या र सरोकारको विश्लेषण गर्नु ।
- (ख) नेपाली साहित्यमा दलित सन्दर्भको समीक्षा गर्नु ।

अध्ययनको विधि र प्रक्रिया

प्रस्तुत लेख वर्णनात्मक एवम् गुणात्मक पद्धतिमा आधारित छ । अध्ययनका लागि आवश्यक पर्ने सामग्रीको मूल स्रोत पुस्तकालय नै हो । प्रस्तुत अध्ययन मूलतः द्वितीय स्रोतमा आधारित छ । साहित्यमा दलित समुदायको सन्दर्भविषयक सैद्धान्तिक ग्रन्थहरू द्वितीयक सामग्री हुन् । सनातन वर्णाश्रम व्यवस्थाभित्र विभिन्न किसिमले दलनमा पारिएको दलित समुदायका समस्याबारे विवेचना गर्नुका साथै ती समस्यालाई साहित्यमा केकसरी प्रतिबिम्बित गरिएको छ, भन्ने सन्दर्भको विवेचना यसमा गरिएको छ । सो सन्दर्भमा सर्वप्रथम 'दलित' शब्दको अभिप्राय र आशयको प्रामाणिक विमर्श गर्नका लागि यस शब्दका कोशीय र लोकप्रचलित प्रयोगहरूको परिचय प्रस्तुत गरिएको छ । त्यसपछि, नेपाली दलित वर्गका मुख्य समस्या र ती सवालसँग जोडिएका सन्दर्भको छोटो विमर्श प्रस्तुत गरिएको छ । उक्त विमर्शपछि, नेपाली साहित्यमा दलितपरक सन्दर्भहरूको सङ्क्षिप्त अवलोकन गरी निष्कर्ष प्रस्तुत गरिएको छ ।

'दलित' शब्द : अर्थ र अभिप्राय

'दलित' शब्द तत्सम विशेषण शब्द हो । यसका कोशीय अर्थहरू: १. फग्ल्याँटै फग्ल्याँटा पारिएको; दलिएको, २. दमन गरिएको; थिचिएको; कृत्तिएको, ३. विध्वंस गरिएको; नष्ट गरिएको आदि छन् (भट्टराई, २०४० : ६३८) । 'दलित' शब्दमा समुच्चयबोधक 'वर्ग' शब्द थपिँदा भन्ने 'दलित वर्ग' नाम शब्द हो, जसले समाजमा हक; इज्जत र प्रतिष्ठा समान रूपले पाउन नसकेको जाति वा समूहलाई बुझाउँछ ।

यद्यपि दलित अधिकारकर्मीहरू 'दलित' शब्द प्राचीन कालमा प्रचलित शूद्र, दास वा अस्पृश्य शब्दको पर्यायवाची होइन, वरु यो त अधिकारको आन्दोलनका क्रममा निःसृत शब्द हो र दक्षिण एसियाका दलनमा परेका समुदायलाई बुझाउने समष्टिवोधक विशेषण हो भन्ने धारणा राख्छन् । उनीहरूको भनाइ र तर्कलाई पूरै अस्वीकार गरिहाल्नुपर्ने देखिँदैन । हीनताबोध, अपमान र तिरस्कारको इतिहाससँग सम्बन्धित कतिपय शब्दहरू मानवअधिकार, मानवता र मानवसम्मानको आन्दोलनका क्रममा परिमार्जित, परिष्कृत र पुनर्संरचित हुँदै जान्छन्, जसरी भारतमा महात्मा गान्धीले 'दलित' अर्थमा 'हरिजन' शब्दको निर्माण र प्रयोग गरे ।

दलित उत्थानका लागि सरकारले तयार पारेको 'दलित उत्थान र संरक्षणसम्बन्धी विधेयक-२०५९' मा 'दलित' भन्नाले समाजमा छुवाछुतको भेदभावबाट पीडित भई आर्थिक रूपमा शोषित, राजनीतिक रूपमा उपेक्षित, शिक्षामा पछाडि परेको, धार्मिक र संस्कारगत व्यवहारमा अपहेलित भइरहेको जातिका व्यक्तिलाई सम्झनु पर्दछ भनिएको छ ।

राष्ट्रिय दलित आयोगका अनुसार, 'दलित समुदाय' भन्नाले जातीय भेदभाव र छुवाछुतको मारमा परी सामाजिक, आर्थिक, शैक्षिक र राजनीतिक एवं धार्मिक क्षेत्रमा समाजको सबैभन्दा पछाडि पारिएको र मानवीय सम्मान एवं सामाजिक न्याय पाउन नसकेको जातिलाई जनाउँछ । त्यसैगरी 'जातीय छुवाछुत' भन्नाले नेपाली समाजमा अछुत जाति, छोइछिटो हाल्नुपर्ने, छुन पनि नहुने जात भनी भेदभाव गर्ने गरिएको समुदाय वा जङ्गवहादुरका पालामा जारी गरिएको पुरानो मुलुकी ऐन (१९१०) मा अछुत जाति भनी किटान गरिएको समुदायलाई कुनै पनि भेदभावपूर्ण दृष्टिले गरिएको व्यवहारलाई बुझाउँछ । अनुल्लङ्घनीय श्रम विभाजन सारतत्व रहेको वर्णव्यवस्थाले निश्चित कुल र जातिलाई वर्गीय हिसाबले समेत आर्थिक, राजनैतिक तथा सांस्कृतिक रूपमा माथि राख्छ, राखिरहन्छ र श्रमजीवी कुल एवं जातिलाई वर्गीय रूपमा समेत तल राख्छ । यसैले विश्लेषकहरू 'दलित' शब्दले दुई अभिप्राय एक साथ प्रकट गर्ने कुरा बताउँछन्: पहिलो, यसले वर्गीय रूपमा हेपाइमा परेको र थिचिएको समुदायलाई बुझाउँछ, भने दोस्रो, सांस्कृतिक रूपमा पानी नचल्ने र अछुतको व्यवहार गरिँदै आएको समुदायलाई बुझाउँछ । यसरी 'दलित' शब्दसँग दुई खाले सामाजिक सन्दर्भ एक साथ गाँसिएर आएका देखिन्छन्: १. वर्गीय, २. जातीय ।

'दलित' शब्द र यससँग जोडिएको इतिहास

कुनै पनि शब्दको आफ्नै इतिहास हुन्छ । कतिपय शब्दको इतिहासले चर्चेको भूगोल र अर्थतन्त्र पनि हुन्छ । 'दलित' शब्दको पनि आफ्नै इतिहास छ । इतिहाससँग जोडिएको भूगोल र अर्थतन्त्र पनि छ । हुन त 'दलित' शब्दको इतिहास त्यति लामो छैन (आहुति २०६७ : ५८) । तर यस शब्दका पूर्वजहरूको इतिहास भने कम लामो पक्कै छैन । चाहे त्यो चाण्डाल वा शूद्र शब्द होस् या अछुत वा असुर । यी शब्दको लामो इतिहासले 'दलित' शब्दको विगतलाई सयौं वर्षसम्म तन्काइरहेको पाइन्छ । यस अर्थमा दलितको इतिहास पनि लामो देखिन्छ । चाण्डाल, शूद्र, दास, दस्यु, अछुत वा अन्य अनेक श्रम गरिखाने मानिसको वर्गसँग जोडिएको शब्दले मानव इतिहासलाई फराकिलो पारेका छन् । यस अर्थमा ती सबै शब्दसँग जोडिएको श्रमजीवी वर्गको इतिहाससँग दलित समुदायको सालनाल जोडिएको पाइन्छ ।

हिन्दु धर्मशास्त्रमा ब्राह्मण, क्षत्रिय र वैश्यबाहेक चौथो वर्णका रूपमा घोषित शूद्र मूलतः श्रमजीवी हुन् । कामदार र शिल्पी जात/जातिलाई नै शूद्र वर्णमा राखिएको तथ्य अमरकोशमा उल्लेख छ । त्यस्तै महाभारतको अनुशासन पर्वमा शूद्र मजदुर भएको कुरा यसरी उल्लेख गरिएको छ : शूद्रहरू भएनन् भने परिश्रमको काम कसले गर्छ ? नृसिंह पुराणमा पनि शूद्रको काम कृषि भएको देखाइएको छ (मुद्राराक्षस, सन् २००८ : ५) । यस्ता कर्मशील र शिल्पी जात/जातिका मानिसहरूलाई तल्लो दर्जा दिँदै अपमानित गर्ने परम्परा हाम्रो समाजमा रहेको छ ।

इसापूर्व १५०० को वरपर दक्षिण एसियामा, विशेषतः भारतमा वर्णव्यवस्था सुरु भएको मानिन्छ (प्रश्रित, २०६३ : ७८-७९) । इ.पू. २०००-१२०० बीचको रचना मानिने ऋग्वेदका दस मण्डलमध्ये सुरुका

मण्डलमा समेत कतै पनि वर्णविभाजनको सन्दर्भ उल्लेख भएको पाइँदैन (पूर्ववत् : ७६) । इ.पू. १२०० को सेरोफेरोमा प्राथमिक कालमा भएको श्रम विभाजनअनुसार चारखाले श्रमका आधारमा समाजलाई चार वर्णमा विभाजन गरी भेदभाव गर्ने क्रम थालनी भएको थियो । इ.पू. १००० बाट सुरु भएको मानिने उत्तरवैदिक कालमा भने दास-दासीलाई भेदभाव गर्ने र श्रममा आधारित जातपातको व्यवस्था लागु गर्ने क्रम बढ्दै जाँदा छालाको रङ (वर्ण) का आधारमा पनि भेदभाव गर्न थालिएको थियो । इ.पू. १८०० बाट सुरु भएको मानिने उपनिषद्कालमा भने अनेक खालका भेदभावको व्यापक प्रयोगसँगै छुवाछुत प्रथा पनि प्रचलनमा आएको पाइन्छ (पूर्ववत् : ७२) ।

समाज विकासको चरण हेर्दा भारतीय भूमिमा वर्णव्यवस्थाका रूपमा वर्गीय समाजको विकास भएको देखिन्छ । वर्णव्यवस्थाभित्र छुवाछुतसमेत प्रादुर्भाव भएपछि सामन्तवादी समाजको विकास भएको थियो । सोहीअनुसारको व्यवस्था लिच्छवि काल (सन् २००-८७९) देखि नेपालमा पनि तीनतिरबाट पसेको थियो (आहुति, २०६७ : ५८) । त्यसपछि आजसम्म सामाजिक कलङ्कका रूपमा जातपात र छुवाछुत प्रथा चलिरहेको छ ।

जातपात र छुवाछुत प्रथाले भारतमा मात्र होइन, नेपालमा पनि उखेलिनै नसकिने गरी जरा गाडेको छ । यसले देश र समाजलाई २१ औँ शताब्दीको सङ्घारमा आइपुग्दासमेत दूषित बनाइरहेको छ । असमानता, अमानवीय व्यवहार तथा भाग्यवादमा आधारित यस कलङ्कित प्रथाले गर्दा भारत र नेपालका करोडौँ मानिस पशुभन्दा नीच भई घृणा, अपमान र उत्पीडनको नारकीय जीवन भोग्न बाध्य छन् । मानव जातिले मानव जातिलाई मानवजस्तै पङ्क्तिमा स्थापित गराउन हिचकिचाउने र समाजमा पशुसह जीवनयापन गर्न बाध्य गराउने यस्ता परम्परा र अन्धविश्वासले गर्दा विश्वका अविक्सित मानिएका दक्षिण एसियाली मुलुकको सामाजिक एकता छिन्नभिन्न भएको छ र आर्थिक समानता खल्बलिएको छ । त्यसरी नै राजनीतिक, प्रशासनिक र आर्थिक अधिकार एवं सुविधाबाट बहुसङ्ख्यक जनता अपमानित र निष्प्रभावी भएकाले यस क्षेत्रका धेरैजसो देश विकासको मार्गमा पछि परेका छन् । तीमध्ये लामो समयसम्म हिन्दू वर्णव्यवस्थाबाट शासित रहेको नेपाल पहिलो दर्जामै आउन सक्छ । नेपालमा जनसङ्ख्याको ठूलो हिस्सा ओगट्ने दलित समुदाय जातीय भेदभाव र छुवाछुतबाट पिल्सिँदै आएका छन् ।

नेपालको संविधानमा दलितसन्दर्भ

नेपालमा विद्यमान रहेका सबै प्रकारका जातीय, भाषिक, वर्गीय, क्षेत्रीय, लैङ्गिक, विभेदको अन्त्य गरी आर्थिक समानता, समृद्धि, शान्ति, सद्भाव, एकता र सामाजिक न्याय सुनिश्चित गर्नु र नेपालका सम्पूर्ण दलितहरूको अधिकारलाई नेपालको संविधान-२०७२ मा सुनिश्चित गर्नु संघीय लोकतान्त्रिक गणतन्त्रको वास्तविक मर्म र भावना रहेको छ ।

नेपालको संविधान- २०७२ को धारा २३ को समानताको हकमा सबै नागरिक कानूनका दृष्टिमा समान रहने छन् भनिएको छ । धर्म, वर्ण, लिङ्ग, जातजाति, यौनिक अभिमुखीकरण, शारीरिक अवस्था, अपाङ्गता, स्वास्थ्य स्थिति, वैवाहिक स्थिति, गर्भावस्था, आर्थिक अवस्था, उत्पत्ति, भाषा वा क्षेत्र, वैचारिक अवस्था लगायत अन्य कुनै पनि आधारमा भेदभाव गरिने छैन भनिएको छ ।

धारा २९ मा छुवाछुत र भेदभाव विरुद्धको हक पारित भएको छ। धारा ३४ मा शोषण गर्न पाउने छैन भनिएको छ भने धारा ३९ मा श्रमको हकमा प्रत्येक श्रमिकलाई उचित पारिश्रमिक, सुविधा तथा सामाजिक सुरक्षाको हक हुनेछ भन्ने व्यवस्था छ।

धारा ४५ मा दलित समुदायका व्यक्तिलाई निजामती सेवा, सेना, प्रहरी लगायतका राज्यका सवै निकाय र क्षेत्रमा समानुपातिक समावेशी सिद्धान्तका आधारमा रोजगारी प्राप्त गर्ने हक रहेको कुरा उल्लेख गरिनुका साथै सार्वजनिक सेवा लगायतका रोजगारीका अन्य क्षेत्रमा दलित समुदायको सशक्तीकरण, प्रतिनिधित्व र सहभागिताका लागि कानूनबमोजिम विशेष व्यवस्था गर्ने कुरा उल्लिखित छ।

धारा ४५ मै दलित विद्यार्थीलाई प्राथमिकदेखि उच्च शिक्षासम्म कानून बमोजिम छात्रवृत्तिसहित निःशुल्क शिक्षाको व्यवस्था गरिने कुरा उल्लेख छ। सोही धारामा दलित समुदायलाई स्वास्थ्य र सामाजिक सुरक्षा प्रदान गर्ने काम कानून बमोजिम विशेष व्यवस्था गरिने कुराका साथै दलित समुदायलाई आफ्नो परम्परागत पेसा, ज्ञान, सीप र प्रविधिको प्रयोग, संरक्षण र विकास गर्ने हक हुने कुरा उल्लेख गरिएको छ। राज्यले दलित समुदायको परम्परागत सीप र पेसासँग सम्बन्धित आधुनिक व्यवसायमा उनीहरूलाई प्राथमिकता दिई सोका लागि आवश्यक सीप र स्रोत उपलब्ध गराउने कुरा पनि संविधानमा उल्लिखित छ। सोही धारामा राज्यले भूमिहीन दलितहरूलाई कानून बनाई एकपटक जमिन उपलब्ध गराउने व्यवस्था गरिएको छ। यसैगरी राज्यले आवासविहीन दलितहरूलाई कानून बनाई बसोबासको व्यवस्था गर्ने कुरा पनि धारा ४५ मा उल्लिखित छ। यसैगरी धारा ४७ मा सामाजिक न्यायको हकअन्तर्गत दलितहरूलाई समावेशी सिद्धान्तका आधारमा राज्यको संरचना तथा सार्वजनिक सेवामा सहभागिताको हक हुनेछ, भन्ने कुराको उल्लेख छ।

यस बाहेक पनि नेपालको संविधान २०७२ मा त्यस्ता थुप्रै प्रावधान छन्, जसले दलित समुदायको मानवअधिकार, राज्यका नीतिनियममा समावेशिता र सहभागितालाई सुनिश्चित गर्नुका साथै उनीहरूको हक अधिकारलाई महत्त्व दिएको देखिन्छ। तर संविधानमा यतिविधि व्यवस्थाहरू गरिए पनि नेपाली दलितमाथि हुँदै आएको परम्परागत शोषण-उत्पीडनको सन्दर्भ उस्तै छ।

नेपाली दलित वर्गका समस्या

दलित अधिकारकर्मीहरूले विगत लामो समयदेखि राज्यका हरेक तहमा दलितको प्रतिनिधित्व सुनिश्चित गरी राज्य सञ्चालन र स्रोतसाधनमा दलित पहुँच हुनुपर्छ भन्ने मुख्य मुद्दा उठाउँदै आएको देखिन्छ। उनीहरूका अनुसार राजनीतिक अधिकार र सहभागिता विना राज्यको कुनै पनि अङ्गमा प्रतिनिधित्व हुन सक्दैन। त्यसकारण राजनीतिक अधिकार नै सबैभन्दा ठूलो मुद्दा हो।

जातीय भेदभाव र छुवाछुत, दलित समुदायको सीप र कलाको संरक्षण एवं सम्बर्धन गर्ने, आर्थिक विकास गर्ने, घरबारविहीन दलितको बसोबासको व्यवस्था राज्यले गर्नुपर्ने लगायतका मुद्दाहरू दलित अगुवाहरूले उठाउँदै आइरहेका छन्। शिक्षा, स्वास्थ्य, रोजगारी र समानताका विषय पनि दलितले उठाएका छन्।

समाजशास्त्रीहरूले नेपाली दलितहरूका समस्यालाई तीन भागमा राखेर हेरेका छन्: आर्थिक क्षेत्रका समस्या, राजनीतिक-प्रशासनिक क्षेत्रका समस्या र सामाजिक-सांस्कृतिक क्षेत्रका समस्या। आर्थिक क्षेत्रमा

भूमिहीनता; बेरोजगारी र परम्परागत पेसाहरूअन्तर्गत रहिरहनु, राजनीतिक-प्रशासनिक क्षेत्रमा नीति निर्माण गर्ने संसद् र सरकारलगायत सबै तह तथा लागु गर्ने प्रशासनिक थलोहरू-मन्त्रालय; सेना; प्रहरी; न्यायालयलगायतका संयन्त्रमा जनसंख्याको समानुपातिक हिसाबले दलितहरूको अनिवार्य उपस्थितिलाई सुनिश्चित गर्ने संवैधानिक राजनीतिक प्रणाली नहुनु, सामाजिक-सांस्कृतिक क्षेत्रमा छुवाछुत; भेदभाव; शिक्षामा पहुँच नहुनु र सामाजिक न्यायहीनता नै दलितका मुख्य समस्या हुन् (आहुति, २०६३ : ५८) । दलित जातीय समस्याको आधारभूत विशिष्ट चरित्र के हो भने यो विभिन्न समुदाय (खस-पर्वते, मधेसी र नेवार) भित्रका एउटै धर्म, एउटै वंश-परम्परा, एउटै संस्कृति र एउटै भाषा भएका जातहरूबीचको शोषण-उत्पीडन र बहिष्कारको समस्या हो (आहुति, २०६३ : ५९) । यी तीनै क्षेत्रमा रहेका समस्या एकअर्कासँग ओदानीका खुट्टा जसरी अन्तर्सम्बन्धित छन् र एकअर्कालाई टिकाएर क्रियाशील छन् ।

नेपाली साहित्यमा दलितदृष्टि

नेपालका दलितहरू सदियौँदेखि लेख्न, पढ्न र सम्पत्ति कमाउनबाट वञ्चित भए । १९१० सालमा देश सञ्चालन गर्ने मूल कानून नै जातअनुसार ठूलो र सानो, छुत र अछुत, पानी चल्ने र नचल्ने नीतिको आधारमा निर्माण गरियो । २००७ सालमा प्रजातन्त्र स्थापना भएपछि मात्र केही हिम्मतिला दलितले लेख्न, पढ्न र सम्पत्ति कमाउन छुट पाए । यस्तो अवस्थामा बाँचेका दलित समुदायको तर्फबाट साहित्यिक लेखनको प्रयत्न त्यसपछि मात्र भएको देखिन्छ । त्यसो त समाज परिवर्तनसँगै छुवाछुत र भेदभावका विरुद्ध गैरदलित विद्वान् र बुद्धिजीवीहरूले नै कलम चलाएको र सार्थक बहस आरम्भ गरेको पाइन्छ । खासगरी परिवर्तनका पक्षपाती गैरदलित साहित्यकारहरूबाट दलितपरक विषयवस्तुमा थुप्रै साहित्यिक कृतिहरू सिर्जना भएका छन् । तल त्यस्ता केही कृतिको सरसरी जानकारी दिइएको छ :

(क) फुटकर कविता-काव्य विधातर्फ

अहिलेसम्म सहजरूपबाट उपलब्ध प्रमाणका आधारमा के भन्न सकिन्छ भने जातीय असमानताविरुद्ध आवाज उठाउने परम्परालाई अघि बढाउने कार्य साहित्यका क्षेत्रमा जोसमनी सन्तहरूले पृथ्वीनारायण शाहको समयावधिभन्दा अघिदेखि नै गर्दै आएका थिए । महाकवि लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाले २००४ सालदेखि नै छुवाछुत प्रथाविरुद्ध आफ्ना अभिव्यक्ति प्रस्तुत गरेको देखिन्छ । २००४ चैत्र २० मा युगवाणीमा प्रकाशित 'स्वदेशमूलक साम्यवादको स्थापना' को माग गर्ने कविता 'स्वर्गको राज्य' ले समताभावमा समन्वित मानवतावादको वकालत गरेको छ । देवकोटाको 'मानिस ठूलो दिलले हुन्छ जातले हुँदैन' भन्ने मुनामदन (१९९२) मा व्यक्त सूक्ति भेदभावको परम्पराविरुद्ध एउटा उठान मात्र थियो । उल्लिखित 'स्वर्गको राज्य', 'दमाई दाइ गीत' लगायत यसपछि लेखिएका केही कविताको माध्यमबाट उनले सुधारको होइन, क्रान्तिकारी परिवर्तन, दलित आन्दोलनको भावनाअनुरूपको विचार एक हदसम्म राम्ररी नै अभिव्यक्त गरेका थिए ।

कवि सिद्धिचरण श्रेष्ठको खण्डकाव्य 'मङ्गलमान' (२०४९) पूर्णतः दलित समस्यामा आधारित खण्डकाव्य भन्न नसकिए पनि मुख्य पात्र मङ्गलमानले दलित तथा अछुतको समानताका लागि गरेको प्रयत्नस्वरूप आफ्नो जातबाट च्युत हुनु परेको मार्मिक विषयवस्तुलाई समेटिएको छ । महाकाव्यमा

बालकृष्ण समको 'चिसो चुल्हो' लाई दलित समुदायको यथार्थ र मर्म विश्लेषण गर्ने एउटा गतिलो काव्यका रूपमा लिन सकिन्छ। दलित र गरीबको मार्मिक पक्षपोषण भीमनिधि तिवारीको 'गरीब' कविताले पनि गरेको छ।

मोदनाथ प्रश्रितको मानव (२०२३) महाकाव्यको उठान पनि दलित पात्रबाटै भएको छ। यसमा उनले दलित पात्रले भोगेको पीडा र वेदनालाई तीव्र अभिव्यक्ति दिएका छन्।

(ख) गीत, गीतिकाव्य र गीतिनाटक विधातर्फ

दलितबारे रचना भएका थुप्रै गीतहरू छन्। वर्तमान अवस्थामा शीर्ष स्थानमा शरद् पौडेल र मोदनाथ प्रश्रितको नाम उल्लेख्य छ। पौडेलको गीतसङ्ग्रह दीपशिखा (२०६१) भित्र प्रायः सबै गीतहरूले दलितको धावा बोलेका छन्- गाएका छन्। देउडामा आधारित गीतिकाव्य जुनी (२०६४) दलित समुदायबाट आएका नायक नायिकालाई आदर्शीकरण गरेर निर्माण गरिएको छ।

(ग) कथा विधातर्फ

जातपात र छुवाछुतप्रथाको विरोध गर्दै नेपाली भाषाको साहित्यमा कथा लेख्न थालिएको भण्डै सात दशकभन्दा बढी समय भएको छ। 'गोरखा संसार' मा १९८३ सालमा प्रकाशित कथा 'एउटा गरीब सार्कीकी छोरी' लाई यस विषयको पहिलो कथा मानिए तापनि दलित विषयक आख्यानका दृष्टिले २०११ साल महत्त्वपूर्ण मानिन्छ। यसै सालमा मुक्तिनाथ तिमिल्सिनाको 'अछुत' (२०११) शीर्षकको उपन्यास प्रकाशनमा आएको छ। तारानाथ शर्माको 'राँको', यज्ञप्रसाद आचार्यको 'चतुरे सार्की' र देवमणि ढकालको 'सार्की' शीर्षकका कथा पनि यसै सालमा प्रकाशित कथा हुन्। भवानीप्रसाद शर्माको 'जीवनमरण' (२०१३) शीर्षक कथाले अछुत मानिएकी महिलासँग विवाह गर्दा जातिच्युत हुनुपर्ने त्यतिखेरको वस्तुगत सन्दर्भलाई प्रस्तुत गरेको छ।

पारिजातको कथा 'नैकापे सार्की' (२०३९) ले दलित समुदायको आर्थिक विपन्नतासँगै जीवन धान्न बालुवा खनेर परिवारको भरण-पोषण गर्न बाध्य दलित महिलाको दयनीय स्थितिको चित्रण गरेको छ। ऋषिराम बरालको कथा 'विकासको कुलो' (२०४२), उनकै कथासङ्ग्रह 'माछो माछो भ्यागुतो' (२०५२), हरिहर खनालको कथा 'अजम्बरी गाउँ' (२०३७), विजय चालिसेको 'अनुत्तरित प्रश्न' (२०४४) आदि कथाहरू पनि दलित समस्यामा आधारित तत्कालीन नेपाली समाजको भल्को दिने किसिमका कथाहरू हुन्।

(ग) उपन्यास विधातर्फ

उपन्यासका पङ्क्तिमा 'को अछुत ?' (२०११) का अतिरिक्त खगेन्द्र संग्रौलाको 'जूनकीरीको संगीत' (२०५६) र शरद् पौडेलका 'लिखे' (२०५९), 'सिमाना वारिपारि' (२०६१) र 'तपन' (२०७३) दलित समस्यापरक महत्त्वपूर्ण उपन्यास हुन्। यस्तै के.पी. ढकालको 'जुठेको नयाँ घर' (२०५८), राजन मुकारुडको 'दमिनी भीर' (२०६९) र भूपिन खड्काको 'मैदारो' (२०७५) समेत प्रकाशनमा आएका छन्।

रमेश विकलको 'अविरल बग्दछ इन्द्रावती' (२०४०) दलितहरूको सामाजिक पृष्ठभूमिमा निर्माण भएको छ। उपन्यासको प्रसङ्गमा भक्तबहादुर नेपालीको 'उज्यालो गाउँ' (२०४८) को उल्लेख पनि

गर्न सकिन्छ । त्यसमा जातिपाती र छुवाछुत नभएको समाज निर्माण गर्ने आकाङ्क्षा छ र त्यसका लागि गरिएको काल्पनिक प्रयत्नको चित्रणसमेत छ । मोदनाथ प्रश्रितको ऐतिहासिक उपन्यास 'देशभक्त लक्ष्मीबाई' (२०५८) मा पनि छुवाछुत विरोधी भावना अभिव्यक्त भएका छन् ।

(घ) निबन्ध विधातर्फ

निबन्धतर्फ छविलाल पोखरेल, मोदनाथ प्रश्रित, पूर्णप्रकाश नेपाल र विद्यानाथ शर्मा लगायतका केही रचनाकारहरूका नाम उल्लेखनीय छन् ।

निष्कर्ष

विगतमा दलित नेताहरूको आरोप के थियो भने नेपालको दलित समस्या धर्मसँग जोडिएकाले नेपालमा हिन्दु राजतन्त्र रहँदासम्म त्यही धर्मको मेरुदण्डका रूपमा रहेको छुवाछुत र वर्णव्यवस्थाको संरक्षण हुने भएकाले नेपालमा दलितहरूको मुक्ति सम्भव छैन । तर अहिले नेपाल गणतान्त्रिक युगमा प्रवेश गरिसकेको छ, फेरि पनि दलितहरूको अवस्थामा अपेक्षाकृत रूपमा सुधार आउन सकेको छैन । दलितहरू सरकारी नोकरीमा निकै कम छन् । नोकरीका लागि भारत जाने प्रवृत्ति छ र जानेहरू सबै पुरुष छन् । यद्यपि मुलुकी ऐनले छुवाछुत र भेदभावलाई निरुत्साहित गर्न खोजेको हो तर पनि मन्दिर, भोजभतेर, यज्ञयागादि र घरायसी रीतिरिवाजमा समेत छुवाछुत यथावतै रहेको स्थिति छ । मानवीय तथा प्राकृतिक स्रोतमा पहुँच अत्यन्त कम छ । राजनीतिक सहभागिता शून्यबराबर छ ।

कतिपयले 'दलित' समस्या र 'दलित' हुनुको कारणलाई आर्थिक विपन्नतासँग मात्र जोडेर हेरेको पनि पाइन्छ, तर 'दलित' हरू गरिब भएकाले वा पैसा नभएकाले मात्र 'दलित' भएका होइनन् । पैसा भएका थुप्रै व्यक्तिहरू पनि नेपाल र भारतमा 'दलित' बनेर सम्मानहीन जीवन जिउन बाध्य बन्दै आएका छन् । समग्रमा 'दलित' हुनु भनेको सामाजिक, आर्थिक, राजनीतिक, शैक्षिक र सांस्कृतिक सबै दृष्टिले दमित हुनु र समाजको पिँधमा रहन बाध्य हुनु हो । त्यसैले 'दलित' हुनु आफैमा एउटा सवाल हो र यो सवालसँग विविध समस्या गाँसिएर आउँछन् ।

माथिको अनुशीलनबाट नेपाली साहित्यअन्तर्गतका विभिन्न विधा, विशेषगरी फुटकर कविता, गीत, गीतिनाटक, कथा, उपन्यास र निबन्ध विधामा दलित समस्याको सामान्य उठान गरिएको देखापर्छ । यीमध्ये उपन्यास, कथा र कविता विधामा दलित विषयक सन्दर्भको विशेष उपस्थिति रहेको देखिन्छ । दलितका वास्तविक समस्या र सवाललाई प्रकट गर्ने गम्भीर कृतिहरू नेपाली साहित्यमा अबै पनि न्यून रहेको सन्दर्भ माथिको अनुशीलनबाट ध्वनित हुन्छ ।

सन्दर्भ सामग्री सूची

आप्टे, वामन शिवराम (सन् १९९३), *संस्कृत-हिन्दी कोश*, दिल्ली : मोतीलाल बनारसीदास पब्लिसर्स प्रा.लि. ।

आहुति (२०६३), "संविधानसभा र नयाँ नेपालका निमित्त दलित पहलको प्रश्न", *नागरिकको पहलमा नयाँ नेपाल* ।

आहुति (२०६७), *नेपालमा वर्णव्यवस्था र वर्ग-सङ्घर्ष*, राजेन्द्र महर्जन (सम्पा.), ललितपुर : समता

फाउण्डेशन ।

उपाध्याय, गोपीरमण (२०६४), *केही दार्शनिक निबन्धहरू*, काठमाडौं : एसिया पब्लिकेसन्स प्रा.लि. ।

खरेल, समृद्धि (सन् २०१३), *दलित पहिचान र प्रतिरोध*, काठमाडौं : ल्यानकाउ नेपाल ।

चापागाई, नरेन्द्र (२०५१), *केही सिद्धान्तः केही विश्लेषण*, विराटनगर : पूर्वाञ्चल साहित्य प्रतिष्ठानको प्रकाशनमाला-२२ ।

ढकाल, सरिता (२०२०), *प्रगतिशील दृष्टिमा केही समालोचना*, काठमाडौं : रत्नपुस्तक भण्डार ।

नेपालमा संघीय शासन प्रणाली : चुनौती र अवसरहरू (२०६४), काठमाडौं : राष्ट्रिय शान्ति अभियान ।

पोखरेल, भानुभक्त (२०५९), *सिद्धान्त र साहित्य*, दो.सं., काठमाडौं : साभा प्रकाशन ।

प्रश्रित, मोदनाथ (२०६३), *मानवताको कलङ्क : जातपात र छुवाछुत प्रथा*, राज्यको पुनः संरचनामा दलित सहभागिता, विद्यानाथ कोइराला, राजन खड्का र राजकुमार बराल (सम्पादक प्रकाशक), पृ. ७०-९८ ।

भट्टराई, हर्षनाथ (कार्यकारी सम्पादक) (२०४०), *नेपाली बृहत् शब्दकोश*, काठमाडौं : नेपाल राजकीय प्रज्ञाप्रतिष्ठान ।

भण्डारी, जगदीशचन्द्र (२०५०), *साहित्य : चिन्तन र विवेचना*, काठमाडौं : मुन्नी भण्डारी ।

(२०५५), *प्रगतिवादी नेपाली कविता : रेखाङ्कन र विश्लेषण*, काठमाडौं : मुन्नी भण्डारी ।

मुद्गराक्षस (सम्पा.), (सन् २००४), *नयी सदी की पहचान : श्रेष्ठ दलित कहानियाँ*, इलाहाबाद : लोकभारती प्रकाशन ।

श्रेष्ठ, दयाराम (२०४१), *नेपाली साहित्यका केही पृष्ठ*, दो.सं., काठमाडौं : साभा प्रकाशन ।

(२०६०), "साहित्यको क्षेत्रमा यथार्थवादको पूर्वपीठिका", *कुञ्जिनी* (वर्ष ११, अङ्क ८), प्रेमनारायण भूसाल (प्रधान सम्पा.), कीर्तिपुर : साहित्य कुञ्ज त्रिवि नेपाली केन्द्रीय विभाग, पृ.१-३ ।

श्रेष्ठ, दयाराम र मोहनराज शर्मा (२०४९), *नेपाली साहित्यको संक्षिप्त इतिहास*, काठमाडौं : साभा प्रकाशन ।

श्रेष्ठ, दयाराम र मोहनराज शर्मा (२०५६), *नेपाली साहित्यको सङ्क्षिप्त इतिहास*, पाँ.सं., काठमाडौं : साभा प्रकाशन ।

सेवक, बी.के. (२०६३), *जन उत्थान*, वर्ष १२, अङ्क ४, पूर्णाङ्क ५०, काठमाडौं : जन उत्थान प्रतिष्ठान ।